

Őze Eszter

Társadalmi Múzeum: a szociális és egészségügyi nevelés intézménye*

E tanulmányban a magyar Társadalmi, majd Népegészségügyi Múzeum¹ (1901–1945) történetét, átalakuló helyzetét és a munkásságot a bér munka világába integráló funkcióját elemzem, beillesztve az 1851-es világkiállítás után, a 20. század elején alapított múzeumok kultúrtörténetébe.

A Társadalmi Múzeumot 1901-ben alapította Budapesten a Kereskedelmi Minisztérium azzal a céllal, hogy az intézmény a népegészségügyről és a munkás-kérdésekről rendezett kiállításokkal felvilágosító munkát végezzen. Az intézmény 1901 és 1945 között többször változtatott nevet, fenntartót, helyszínt és célkitűzést is. Véglegesen a gyűjtemény megsemmisülése vetett véget a működésének, mivel a II. világháborúban elpusztuló anyag helyett már nem kezdtek új gyűjteményezésbe. A budapesti intézményt a párizsi Musée Social mintájára alapították, és a korszakban létrehozott többi európai és amerikai társadalmi múzeum hálózatában működött. Bár az alapítás célja a múzeumok esetében megegyezett, a magyar intézmény mégis két, egymással szorosan összefüggő szempontból eltért a többi múzeumtól. Egyrészt elsődleges látogatóközönségeként a városi munkásságot jelölte meg, másrészt míg a többi múzeum kiemelten szociális reformtervekkel foglalkozott, addig a budapesti intézmény profiljába az orvoslás, a higiénia, az egészséges és beteg test reprezentációja is beletartozott. Ezért e múzeum a 19. század végén kialakult orvostörténeti-higiéniai,² etnológiai, ant-

* Köszönöm Éber Márk Áronnak, György Péternek és K. Horváth Zsoltnek, hogy kritikai észrevételeikkel segítették a tanulmány létrejöttét.

¹ Elemzésemben a múzeumnak az adott korszakban éppen hivatalos megnevezését használom: Társadalmi Múzeum, Társadalmi, Egészségnevelési és Népegészségügyi Múzeum, Népegészségügyi Múzeum.

² 1890-től jelentek meg az egészséghez és a neveléshez kötődő kutatásokat és tárgyakat bemutató gyűjtemények, majd a magánygyűjteményekből kinövő közgyűjtemények után közvetlenül, a 20. elején alapították az orvostörténeti és higiéniai múzeumokat. A higiéniai és orvostörténeti múzeumok alapítása egybeesett a közegészségügy 20. század eleji intézményesülésével, amelyből arra következtethetünk, hogy a múzeumok az egészségügy demokratizálásában is részt kívántak vállalni. A társadalmi múzeumok vizsgált hálózata mellett ebben az időszakban jelentek meg a higiéniai múzeumok: például Szentpétervár, 1877; Bécs, 1898; Drezda, 1912. A múzeumok gyűjteményezési köre sok esetben fedte egymást, ám akvizíciós stratégiájukban különbségek is megfigyelhetők. Az iparhigiéniai múzeumok elsődlegesen a gyári munkához kapcsoló bal-esetvédelmi eszközöket állították ki, míg a higiéniai múzeumok elsődlegesen a fertőzések megelőzésének lehetőségével foglalkoztak. Az orvostörténeti gyűjtemények kapcsán megállapítható, hogy két típusú orvostörténeti akvizíciós modell alakult ki Európában a 20. század elején: vagy az oktatásban már nem használt eszközöket, vagy pedig professzorok hagyatékát rendszerezték és állították ki (Kapronczay 2001: 197).

ropológiai gyűjtemények és a szociális reformtervek múzeumi bemutatásának a metszetében vizsgálható.

A 19. század múzeumainak történetét a kutatók gyakran a Michel Foucault kutatásaiból inspirálódó művészettörténeti értelmezési keretben helyezik el.³ Az ilyen jellegű elemzések kiindulópontja, hogy a múzeumok nem az elzárás, hanem a bemutatás intézményei voltak, ám éppen ezért bonyolult fegyelmező és nevelő funkciókkal rendelkeztek. A múzeumok olyan tárgyakat és hozzájuk kapcsolt tudást mutattak be, amelyek egészen addig magánterekbe voltak zárva, és így kizárólag a privát megismerés lehetőségét nyújtották. Ám a nyilvánossá váló múzeum új tere a hatalom propagandájának és legitimációjának eszközévé vált. Ez az értelmezés a múzeum intézményét elsődlegesen a 19. századi polgári nyilvánosság történetéhez köti.⁴ Bár elemzésem fontos kiindulópontja e művészettörténeti megközelítés alap gondolata, mely a kiállításokat és múzeumokat a hatalom és a tudás viszonyainak egyik intézményesüléseként vizsgálja, tanulmányomban a Társadalmi, majd Népegészségügyi Múzeum kapcsán amellet érvelek, hogy a múzeum intézményét mégsem a büntető intézményrendszer elemeként, és nem is a polgári nyilvánossághoz kapcsolódó látványosságok (mint például galéria, áruház) új formájaként érdemes elemezni. Álláspontom szerint sokkal termékenyebb belátásokhoz vezet, ha azt *a munka világának intézményesülési folyamatában vesszük szemügyre*.

A Társadalmi Múzeumot tehát a bérmunka világának 20. századi kiépüléséhez vezető történetben vizsgálom. A szakszervezetek és egyesületek megjelenése, a társadalombiztosítás és a népjóléti intézmények kialakulása, a munkaközvetítés rendszere mind a bérmunka intézményesülését lehetővé tevő, újonnan megjelenő intézmények voltak.⁵ A bérmunkához kötődő intézmények társadalmilag, gazdaságilag és politikailag is meghatározóvá váltak. Ahogyan arra Bódy Zsombor rámutatott, e folyamat a társadalom új típusú integrációját és a nemzetállam megerősödését is magával hozta.

„[A] társadalom integrációja jelentős részben a munka intézményrendszerén keresztül valósult meg, mint ahogyan az egyének társadalmi pozíciója, javakhoz, szolgáltatásokhoz, szociális védelemhez való hozzáférése is a munka világába való integráltságtól függött.”⁶

A bérmunka intézményesülése egyaránt befolyásolta az egyén életét a politikai cselekvés, az idő beosztása és érzékelése, valamint a mindennapi élet szokásai szintjén. A múzeum tereit e változás bemutatóhelyeként is értelmezhetjük. Miután a munkásság választójoggal rendelkezett, a munkaügy politikai kérdés lett, ezáltal a munkához kapcsolt konfliktusok is túlmutattak a munkáltatók

³ Crimp 1985; Bennett 1995, 2002; Hooper-Greenhill 1992.

⁴ Vö. Habermas 1993.

⁵ Ennek kulturális vonatkozásáról: K. Horváth 2010: 47–75.

⁶ Bódy 2010: 7.

és munkavállalók közötti egyéni problémákon, nemzetállami léptékben szabályozandó ügyekké váltak. Ez pedig a múzeumi bemutatás kérdéskörét is érinti, meghatározva, hogy milyen témákat mutathatnak be egy állami múzeumban. Az ehhez kapcsolódó szociális kérdés, valamint a munkásság testhasználatának muzealizálása a 19. századi múzeumok reprezentációs funkciójától meglehetősen idegen gyakorlatnak számított. Ezért szükséges alaposan megvizsgálni, milyen változások kellettek ahhoz, hogy a Társadalmi Múzeum tereiben a munkásság életének olyan alapelemeit (a testhasználatot, a lakhatást, a nevelést) mutathassák be, amelyek ellentétben álltak a polgári intimitáskeresővel, és múzeumi bemutatásuk is legfeljebb a néprajzi tárlatokéhoz hasonlított.

A tanulmány intézménytörténeti kérdése, hogy miért éppen a múzeum intézményét tartották alkalmas eszköznek a munkásság társadalmi integrációjára,⁷ nevelésére és szabályozására. Az integráció problémaköre több irányba ágazik. Felmerült a kérdés: a munkásságot mint látogatóközönséget kívánták a múzeum tereibe bevonni, vagy a munkásság testét mint reprezentált „tárgyat” kívánták-e a múzeumban bemutatni? A második kérdés: amennyiben a munkásság az integráció tárgya, ki az integráció alanya? Mivel egy olyan intézményről beszélünk, amely majd négy évtizedig működött – ráadásul az 1901 és 1945 közötti többirányú átalakulást magában hordozó korszakban –, így a fenti kérdésekre egységes válasz nem adható. Az elemzéshez a múzeum irányítóinak személyi változását, az intézmény gyűjteményezésének alakulását, valamint alapító küldetéséhez kapcsolódóan a múzeum korai korszakának olyan jellemző kiállításait vizsgálom, mint például az 1907-es Nemzetközi Balesetügyi és Munkásjóléti Kiállítást, az 1914-es Had- és Népegészségügyi Kiállítást, valamint az 1919-es Népegészségügyi Kiállítást.

A SZOCIÁLIS KÉRDÉS REPREZENTÁCIÓJA: A TÁRSADALMI MÚZEUMOK HÁLÓZATA

A társadalmi múzeumok létrejötté elsődlegesen a szociális kérdés reprezentációjához kötődik. Előzményének tekinthetjük azokat az 1800-as évek végétől megjelenő kiállításokat, amelyek társadalmi reformterveket és példaintézményeket mutattak be a látogatóknak. Az 1889-es párizsi világkiállításon a „Társadalmisított Gazdaság” cím alatt külön kiállítási szekció alakult, amely a szociális kérdést

⁷ A munkáskultúrához kapcsolódó intézmények kutatása során az integráció fogalma alatt mind *rendszerintegrációt*, mind *szociális integrációt* érthetünk. Vö. Lockwood 1956: 134; K. Horváth 2013: 127–144. Jelen elemzésben a munkásság integrálása alatt nem a szervezett (integrált) munkásság kialakítását értem, hanem ennek ellentétét, azt a folyamatot, amely során az újonnan létrejövő munkásosztályt az intézményes rendszerbe vonták be.

a középpontba állítva a munkásosztály munka- és életkörülményeivel, a munkaidő szabályozásával és jóléti intézkedésekkel foglalkozott.⁸

E kiállítások sorába illeszkedtek a századelőn megjelenő társadalmi múzeumok is Párizsban (Musée Social, 1894), Charlottenburgban (Reichsmuseum für Unfallverhütung und Gewerbehygiene, 1903) Budapesten (1901), Frankfurt am Mainban (Soziales Museum, 1902), a Harvardon, Cambridge-ben (Social Museum, 1907), illetve Bécsben (Gesellschafts- und Wirtschaftsmuseum, 1925). A múzeumok oktatással, egészségüggyel, lakhatással, szabadidő-eltöltéssel, eugenikával, valamint a munkásosztály problémáival foglalkoztak, ehhez az új szociális reformterveket alapul véve részletes múzeumi bemutatási rendszert dolgoztak ki a munkásság egészségügyi viszonyaival kapcsolatos célok, törvényhozás és jelenségek láthatóvá tételére. Legtöbb esetben nemcsak kiállítóhelyként, hanem könyvtárként, archívumként és kutatóhelyként is működtek, ám mindegyik esetben más volt a célközönség, amely alapvetően befolyásolta a működésüket. Míg a párizsi intézmény elsődlegesen a magasan kvalifikált, politikai pozíciót betöltő látogatók számára jött létre, addig az amerikai intézmény elsősorban az egyetemi hallgatókat akarta a kiállításával oktatni.

A társadalmi múzeumok létrejöttéhez szorosan kapcsolódik a szociális kérdés kezelésének változása, és mivel mindegyik társadalmi múzeum a párizsi anyaintézményhez igazodott, a történeti kiindulópont is a francia főváros intézményéhez kötődik. Franciaországban a szociális reformot támogatók az 1820-as években kezdtek el foglalkozni az ipari fejlődés hatására tönkrement népesség életkörülményeivel. Robert Castel e folyamatot a Harmadik Köztársaságban a szociális kérdés politikai üggyé alakulásával magyarázza, azzal, ahogyan az az egyházi és munkáltatói kompetenciából kikerülve immáron állami feladattá vált.⁹ Az ipari társadalom átalakuló keretei között már nem kizárólag a morális gyengeséget láttatták a problémák forrásának, hanem a létfeltételekkel hozták összefüggésbe. Előbb vizsgálni kezdték, később pedig okozatként határozták meg az életkörülmények olyan összetevőit, mint például a lakhatási körülmény, a munkanélküliség vagy a gyér egészségügyi ellátás. A vizsgálatok következményeként az addig egyéni mulasztásoknak tulajdonított, egyéni problémaként kezelt nyomort és pauperizmust tömegjelenségként kezdték elemezni.¹⁰ A társa-

⁸ Horne 2002: 58. 1904-től kezdődően Nyugat-Európában és Észak-Amerikában is megjelentek a társadalmi problémákat szemléltető tárlatok és gyűjtemények. Ilyen volt többek között St. Louisban 1904-ben a világkiállítás „Társadalmisított Gazdaság” szekciója. Kao–Lamunière 2012: 15.

⁹ Ahogyan arra Michelle Lamunière a harvardi Social Museum kapcsán felhívja a figyelmet, bár a 19. század elején elsősorban egyházi kezdeményezésekre jöttek létre a különböző társadalmi problémák kezelésére szolgáló intézmények, addig a század végére ez változni kezdett, és már az egyházi jótékonykodáson kívül is megjelentek a társadalmi gondoskodás új formái és helyszínei. Lamunière 2012: 39.

¹⁰ Castel 1998: 221–237.

dalmi és egészségügyi problémák¹¹ megjelenítését 19. századi tudományosság és az együttérzés¹² fogalmai mentén szervezték a múzeumok tereiben, így az intézmények nemcsak tények és tudományos adatok gyűjteményei voltak, hanem a kor ideológiai és morális meggyőződéseinek archívumai is, valamint a társadalom elemzéséhez kapcsolódó új tudomány intézményesülésének színterei. A gyűjtemény kialakításánál a természettudományok módszertanát és bemutatási módjait alkalmazták: a kiállított tárgyakat objektív tényként kezelve prezentálták, mint ahogyan a természettudományos gyűjtemények kialakítói jártak el saját tárgyanyagukkal.¹³ A természettudományokkal való állandó összehasonlítást az újonnan intézményesülő társadalomtudomány rivalizálásának jeleként is értelmezhetjük, ugyanakkor megjelenik benne a korszakra jellemző biopolitikai és a szociáldarwinista gondolkodás is, mely a társadalmat és benne az embereket a biológia és az öröklődés szabályai szerint vizsgálja.

A KÖZIGAZGATÁS, AZ EGYÉSZSÉGÜGY ÉS AZ IPARÜGY INTÉZMÉNYE: A BUDAPESTI TÁRSADALMI MÚZEUM

A Budapesten létrejövő intézmény kapcsán mind a múzeum alapításának szereplői, mind a bemutatott kiállítások alapján megállapítható, hogy abban két cél és irány fonódott össze: részben orvostörténeti igényű bemutatás, részben pedig a társadalmi múzeumokra jellemző szociális reformtervekhez kapcsolódó gyűjtemények kiállításának a vágya.

Az alapítás első emléke az Iparegyesülethez kötődik: 1885-ben Toldy László (1846–1919) tette meg az első indítványt a múzeum létrehozására,¹⁴ majd az Orvosegyesületben 1891-ben Korányi Sándor (1866–1944) javaslatára merült fel egy higiéniaival foglalkozó múzeum kialakítása.¹⁵ 1889-ben Mandelló Gyula (1868–1919) a Közigazgatási Társaság részéről indítványozta a múzeum létesítését, majd 1894-ben az Országos Iparfelügyelői Értekezleten a Magyar Iparegészségügyi Múzeum létesítésének igényére hívta fel a figyelmet Szterényi József (1861–1941), aki kereskedelemügyi miniszterként a múzeum későbbi fenntartója lett. Az orvostörténész Gortvay György szerint valójában később ezt a tervet valósították meg, ugyanis „ez szélesedett az akkori kormányzat helyes

¹¹ A század eleji Magyarországra vonatkozóan Kiss László arra hívja fel a figyelmet, hogy a korszakban a szociális és a népegészségügy kérdéskörei egymásba fonódtak, mivel a rossz életkörülmények betegség és járvány forrásai lehettek, ezeket pedig az egész társadalomra nézve veszélyesnek tartották. Kiss 2004: 107.

¹² Vö. Tamás 1999: 9–145. Tamás Gáspár Miklós amellettt érvel, hogy az alávetett osztályok szenvedése és kiszákmányolása okán megjelenő keresztény együttérzés, részvét és szánalom elegye vált a liberális ihletettségtű társadalomjobbítási törekvések kiindulópontjává.

¹³ Lamuière 2012: 39–46.

¹⁴ Gelléri 1903a: 737.

¹⁵ Vértes 1986: 46.

szociálpolitikai meglátása következtében egy szociális múzeum alakítására.”¹⁶ A Kereskedelmi Minisztérium részéről, az 1900–1901-es párizsi világkiállításon bemutatott magyar pavilon sikerét követően szintén felmerült az igény egy társadalommal, balesetvédelemmel és egészségüggyel foglalkozó intézmény létrehozására.¹⁷ Azt láthatjuk tehát, hogy a múzeum már alapításakor is hármas igénynek kellett, hogy megfeleljen: az Iparegyesület, az Orvosegyesület és a Közigazgatási Társaság eltérő céljai mentén formálódott. Végül 1901-es alapítása után az intézmény 1919-ig a Társadalmi Múzeum nevet viselte, fenntartója a Kereskedelmi Minisztérium, vezetője Szántó Menyhért (1860–1945) volt, fő támogatói pedig az Országos Iparegyesület és a Törvényes Munkásvédelem Magyarországi Egyesülete lettek.¹⁸

1901 és az 1945-ben bekövetkezett megsemmisülése között a múzeum többször változtatott részlegesen a céljain, megcélzott látogatókörén, amely változások alapján a története négy nagyobb korszakra osztható: az 1901–1919 közötti évek (Társadalmi Múzeum); az 1919-es Tanácsköztársaság (Társadalmi Múzeum); az 1920–1927 közötti időszak (Népegészségügyi Intézet és Múzeum); illetve az 1928–1945 közötti korszak (Társadalomegészségügyi Intézet és Múzeum).¹⁹

Az intézmény missziója már az első időszakban, 1901 és 1919 között is többször változott, nemcsak az aktuálpolitikai történéseket, de a múzeum támogatói körének változását is követve. Az első világháborúig az iparhigiéniai és a szociális törekvések bemutatásával foglalkoztak, e két irányvonal vetélkedett egymással a könyvtári és kiállítótérben. Alapítása után, 1903-ban Gelléri Mór (1854–1915) az intézményt elsősorban ipari egészséggel foglalkozó *iparhigiéniai* múzeumnak tartotta,²⁰ ám például a *Gazdasági Mérnök* riportere szerint a múzeum célja az volt, hogy olyan gazdasági tendenciákat mutasson be, amelyeknek szociálpolitikai vonatkozásai voltak.²¹ Az alapcélok megfogalmazása közötti különbség oka lehetett, hogy az intézmény megalakulása utáni két fő támogatója, a Magyar Közgazdasági Társaság és az Országos Ipartestület, mind a célok megfogalmazása mentén, mind az alapítás történetében a saját elsőségüket hangsúlyozta. A múzeum első kiállításán, 1901-ben, a párizsi világkiállításon bemutatott szociális kérdéshez kapcsolódó kiállítási anyag jelent meg. 1905-ben minisztériumközi megállapodás jött létre, amelyben rögzítették, hogy múzeum „az egész kormány szociális politikájának muzeális közege és tudományos gyűjtőhelye.”²² 1907-ben ismét irányváltás történt, és a fertőző népbetegségek különös

¹⁶ Gortvay 1935: 9.

¹⁷ Kapronczay 2005: 93–98.

¹⁸ Gortvay 1935: 9–11.

¹⁹ Bár a múzeum irányváltásainak részletes elemzése jelen tanulmány keretei között nem áll módomban, annak főbb alakulásait azonban fontosnak tartom röviden bemutatni annak érdekében, hogy láthatóvá váljon, hogyan formálódott az intézmény története, amely egyszerre volt a század eleji testkultúra, betegségtudat, közegészségügy és szociálpolitika reprezentációjának tere.

²⁰ Gelléri 1903b: 5–6.

²¹ G.L. 1903: 373.

²² Gortvay 1935: 9.

jelentőséget kaptak a kiállítótérben. Ennek elsődleges oka a tbc egyre fokozódó elterjedése lehetett. 1909-ben *A Társadalmi Múzeum Értesítője* első számában a kereskedelmi minisztériumi államtitkár, Szerényi József a fő célt a következőképpen fogalmazta meg:

„A szociálpolitika messze szétágazó részei közül legaktuálisabb a munkásvédelem. A munkásosztály erkölcsi színvonalának emelésével, anyagi helyzetének javításával. Erkölcsi téren a munkásosztály jogainak kiterjesztése, munkaviszonyának modern szellemben való rendezése révén. Anyagi tekintetben egyrészt terheinek csökkentésével, másrészt sorsának minden eshetőségével szemben való biztosításával.”²³

Szántó Menyhért ugyanebben az évben az intézmény folyóiratának, *A Társadalmi Múzeum Értesítőjének* indulásakor fő feladatát a szociálpolitikai intézkedések és az ezt szolgáló „eszközök” (munkásjóléti intézmények, munkavédelmi, egészségügyi, higiéniai fejlesztések eredményei) bemutatásán keresztül a munkásság emancipációjában látta.²⁴ Ebben az időszakban a múzeum már a Mária Valéria utca 12. szám alatt működött, ahová az Erzsébet körút 33. szám alatti rövid tartózkodás után a Ferenciek terén lévő „Királybazar” épületéből, a Magyar Közgazdasági Társasággal való közös bérleményből helyezték át.²⁵

1911–1912-ben a múzeum létrehozta Alkoholelles Alosztályát,²⁶ illetve elkezdett Budapesten kívül is kiállításokat rendezni és előadásokat tartani.²⁷ 1912-től kezdve Marschan Géza jogászt (1879–1917), az Általános Titkos Választójog Ligájának, Társadalomtudományi Társaságnak és a Martinovics-páholynak a tagját nevezték ki a múzeum aligazgatójává, a korabeli recepció szerint azért, hogy az intézmény addigi nem megfelelő eredményein változtasson.²⁸ Ettől az évtől kezdve *A Társadalmi Múzeum Értesítőjéről* a múzeum folyóiratának elnevezését *A Társadalmi Múzeum Szemléjére* változtatták, és átstrukturálták azt: állandó rovatokat indítottak (Társadalmi állapotok, Munkásvédelem, Szociális-, különösen munkásbiztosítás, Munkaadók és munkások szervezetei, Munkástitkárságok, Sztrájk és kizárás, Békéltetés, Választott bíróságok, Munkapiac, Munkanélküliség, Munkaközvetítés, Lakás és építésügy, Társadalmi egészségügy, Nevelés- és oktatásügy, Szövetkezés, Jóléti intézmények), ám a megjelenő cikkek témamegjelölése hasonló maradt, mint az előző években volt. Az első világháború előtti időszakban a folyóirat vezércikkeit írók sokszínűsége jól jelzi a szociális kérdéssel, társadalmi reformmozgalmakkal foglalkozó értelmiségi csoportok összetettségét, valamint a jobb- és baloldali tagolódás áthágását. Míg 1911-ben a római katolikus pap, politikus, egyetemi tanár Prohászka Ottokár (1858–

²³ Szerényi 1909: 1.

²⁴ Szántó 1909: 3–16.

²⁵ Navratil 1903: 561.

²⁶ Felszeghy 1911: 1–2.

²⁷ Kapronczay 2005: 94.

²⁸ [Szerző nélkül] 1912: 24.

1927) a jótékonyásban végzett személyes szolgálat jelentőségéről írt,²⁹ 1912-ben dr. Marschan Géza az iparfelügyelet intézményét emelte ki,³⁰ addig 1913-ban a baloldali társadalomtudós, könyvtárigazgató Szabó Ervin (1877–1918) a szociális gondolat terjesztését jelölte meg fő célként.³¹ 1914-től kezdve a múzeum elsősorban had- és népegészségügyi, illetve a háborús háttérországban megjelenő problémákat tematizált.

1919-től, a Tanácsköztársaságot követően a múzeum fenntartója a Népjóléti Minisztérium lett, nevét pedig Népegészségügyi Múzeumra változtatták. A céljait az egészségügyi és szociális érdekek gondozására szűkítették, a munkáság edukációját pedig gondosan a sorok közé rejtették, többé nem nevesítették. A változást magyarázhatja, hogy a Társadalmi Múzeumot a Tanácsköztársaság idején támogatott intézménynek tekinthetjük, mivel a múzeum kiállítási anyagát a Budapesti Kerületi Munkásbiztosító Pénztár Székházában mutatták be, a *Vörös Újság* pedig az intézmény látogatására buzdított.³²

1920 és 1927 között a sorsa többször is kétségessé vált, mivel sem a fenntartója, sem pedig a céljai nem voltak biztosak. Az 1926-os egészségügyi kormányzati tervszerint az intézményt a közegészségtan egyetemi szintű oktatásának helyeként kívánták újraszervezni,³³ végül 1927-ben nyitott újra a Rockefeller Alapítvány támogatásával Társadalmegészségügyi Intézet és Múzeum néven.³⁴ Feladatkörét miniszteri utasításra kibővítették, már nem kizárólag muzeális intézményként működött, hanem a népegészségügyi szervezetek szakfelügyelőjeként, illetve az egészségpolitika propagandaintézményeként is. Az átalakulás további oka volt az egészségügy témakörének kibővülése, az első világháború okozta közegészségügyi károk orvoslásának igénye.³⁵ Az újjászervezett múzeum igazgatója Gortvay György (1892–1966) lett, akinek személye azért is jelentős a múzeum működése szempontjából, mert elődeinél sokkal aktívabban vett részt a múzeum működtetésében, illetve elvei kialakításában. Az Országos Közegészségügyi Intézet iparegészségügyi témájú kutatásait irányította, miután visszatért a Rockefeller Alapítvány ösztöndíjáról, ahol a közegészségüggyel, iparegészségüggyel és fajhigiénéiával foglalkozó orvossal, Karl Pearsonnal (1857–1936) együtt a biometria, az evolúció és örökléstan szociáldarwinista hagyományait követve kutatott.³⁶

A múzeum 1927-es állapotára nézve informatív a francia politikus és diplomata Albert Thomas (1878–1932), az International Labour Organization elnökének budapesti útja során készített úti feljegyzése. Bár Thomas lelkesülten

²⁹ Prohászka 1911: 1–4.

³⁰ Marschan 1912: 1–11.

³¹ Szabó 1913: 1–3.

³² [Szerző nélkül] 1919: 5.

³³ Scholtz 1926: 55–56.

³⁴ Gortvay 1935.

³⁵ Az 1927-es újrainvitást követően az intézmény a II. világháborúig az Eötvös utca 3. szám alatti négyemeletes házban működött jelentősebb irányváltás nélkül.

³⁶ Kapronczay 1992: 2977–2978.

írt a múzeum létezéséről, illetve kiemelte a tényt, hogy a Társadalmi Múzeum gyűjteménnyel rendelkező múzeum, nem pedig kutatóhely, megemlítette mind a könyvtár, mint a gyűjteményi anyag „nyomorúságos” állapotát, a fejlesztés, a támogatás és a karbantartás hiányát. Ugyanakkor azt is megjegyezte, hogy a rossz állapotok és a fűtés hiánya ellenére is volt látogatója az intézménynek. A gyűjtemény Thomas leírása szerint plakátokból, ábrákból, képekből és modellekből állt, amelyek a szociális és az ipari higiénia fontosságát, a munkahelyi balesetek elleni védekezést, a helyes gyermekgondozást, a lakás színvonalának emelését mutatták be. Útjegyzeete alapján a magyar orvoslás történetének gyűjteményi egysége különlegesen impozánsnak és jól karbantartottnak számított, sőt ezt egyéb nemzetközi példákkal összemérve is kiemelkedőnek tartotta.³⁷

1928 és 1935 között a múzeum az egészségügyi népoktatás állami propagandaintézménye lett, mely az „ismeretterjesztés által gazdaságosabbá tudja tenni a munkát.”³⁸ Az állami szerepvállalás vizsgálata szempontjából kiemelkedően fontos, hogy a múzeum vezetése szerint az intézmény kizárólag állami szervként volt elgondolható.³⁹ E szerint egyrészt a modern államhoz tartozik az egyre több „társadalmi szükséglet és szociális ügy” felvállalása, másrészt a modern államnak szüksége van az egészségügyi propagandára, hogy „közegészségügyi és társadalompolitikai intézményeinek működésével szemben megértő közvéleményt teremtsen, és arra nevelje rá az embert, hogy az egészség megtartása kollektív felelősség.”⁴⁰

1928-tól egészségügyi „népakadémiát” szerveztek, melynek közönsége 1928 és 1935 között elsősorban a vidéki, iskolázatlan mezőgazdasági munkából élők, illetve városi ipari munkások voltak.⁴¹ Az intézményben folyó kutatások témái alapján a Népegészségügyi Múzeum némileg átalakult az előző évekhez képest: 1928-ban a Központi Statisztikai Hivatallal együttműködve országos adatgyűjtést kezdeményezett a nemi betegségek elterjedéséről, 1929-ben az alkoholkérdés szociálpolitikai megvilágításával foglalkoztak, majd 1930-tól a női munkával kapcsolatban végeztek adatgyűjtést. 1931-től a Népjóléti és Munkaügyi Minisztérium kibővítette a múzeum feladatkörét a szociális és társadalompolitikai ismeretek terjesztésére, így az a munkanélküliség, a belső migráció és a szociálpolitikai intézmények munkájának kutatásával is foglalkozott.⁴² A következő

³⁷ Thomas 2014: 152–170.

³⁸ Gortvay 1935: 3.

³⁹ Az intézet munkakörét az 1928-as kormányhatározat négy pontban állapította meg: e szerint célja volt a társadalmi betegségekre és szociális törvénykezésre vonatkozó adatok bel- és külföldi gyűjtése, szociál- és iparegészségügyi, munkásjóléti és balesetvédelmi témákban kiállítások rendezése, valamint tanfolyamok és szaktanácsadások tartása. Nyilvántartotta a magyarországi egészségügyi és szociális intézményeket és a külföldi egészségügyi mozgalmakat, illetve a kormány fő feladatként az egészségügyi kultúra intézményes terjesztését és az országos egészségügyi propaganda adminisztratív és szellemi irányítását bízta a múzeumra. [Szerző nélkül] 1928: 1109.

⁴⁰ Gortvay 1935: 3.

⁴¹ Gortvay 1935: 13.

⁴² Gortvay 1935: 17.

évben saját újságot indított, *Szociálpolitikai Sajtószemle* címen, amely elsősorban a munkanélküliség, a szociális biztosítások, az iparegészségügy és a közegészségügy témakörében jelentetett meg szakcikkeket.⁴³ Már a múzeum korai korszakában is élénk érdeklődés övezte az eugenikai diskurzust, ám a témával a kiállítások szintjén nem, kizárólag a folyóirataikban foglalkoztak. Az 1930-as évektől kezdve azonban a múzeum kiállítási programjában, illetve gyűjteményezésében és kiadványai között kiemelt fontosságú témává vált a fajhigiéniá és az eugenika témaköre, amelyet az 1932-ben megrendezett *Szociális Egészségügy* és az 1934-es *Eugenika* című kiállításokon mutattak be. Emellett 1933-ban indult meg a muzeális anyag összeállítása, amely 14 részre osztva elsősorban diagrammokból, életnagyságú modellekből, fotókból, illetve a testrészekről készült viasz- és gipszmakettekből (*moulage-okból*) állt.⁴⁴

A 19. SZÁZADI MÚZEUM INTÉZMÉNYÉNEK IDEÁJA ÉS A NÉPJÓLÉT REPREZENTÁLÁSÁNAK ELLENTMONDÁSAI

A Társadalmi, majd Népegészségügyi Múzeum gyűjteményezési körének és vezetőinek alakulása nyomán végigkövethetjük a múzeumot formáló igényeket és célokat, arra azonban nem kapunk választ, hogy miért éppen a múzeum intézményét tartották az egészségnevelés és -propaganda megfelelő reprezentációs intézményének.

A 19. századi múzeum alapító ideája és gyakorlata különösen izgalmas terepe a múzeumelméleteknek, mivel ebben az időszakban a nyilvános múzeumok tudástermelő és a nemzetállami reprezentációban betöltött szerepe is kiemelkedő a láttatás és bemutatás történetében.⁴⁵ Ahogyan a következőkben látni fogjuk, a társadalmi múzeumok által az egyre növekvő városi munkásság életkörülményeiről kiállított tárgyanyag távol állt a korabeli múzeumi reprezentáció szerepétől. Ahhoz, hogy megértsük a Társadalmi Múzeum esetében a múzeumalapítási szándékot, szükségesnek tartom megvizsgálni a 19. századi múzeumhoz kapcsolt eszményeket és célokat. Bár a század második felében elindult a nemzeti gyűjtemények tagolódása, valamint az egyes gyűjtemények alapító szándéka között is lehettek eltérések, kiindulópontom, hogy a múzeumokat a korszakban egyfajta „enciklopédikus tudástárként” vagy az alkalmazott tudományosságot gyakorlati célok elérésére használt intézményként értelmezték. E két szerep összefonódása adja a társadalmi múzeumok múzeumelméleti különlegességét, főként a budapesti Társadalmi Múzeum esetében, mely a párizsi mintaintézménnyel szemben nem kizárólag kutatóhely, hanem nyilvánosan látogatható, gyűjteménnyel

⁴³ Gortvay 1935: 21.

⁴⁴ Balesetelhárítás és munkásvédelem, Iparegészségügy, Forgalmbiztonság, Elsősegély, TBC, Alkoholizmus, Szexuáletika, Pornográfia, Népi orvoslás, Orvostörténet, Anya- és csecsemővédelem, Balneológia, Általános higiénia, Anatómia. Gortvay 1935: 39–75.

⁴⁵ Vö. Cray 1999.

rendelkező múzeum volt. Értelmezésem szerint a világkiállításokhoz hasonlóan a budapesti Társadalmi Múzeum a világot bemutató tudástár jellegű múzeum hagyományát követi, célja a munkásság vagy még inkább a szociális kérdés elhelyezése a múzeum által bemutatott univerzáléban. A múzeum intézményéhez kapcsolt mindkét szerep a világkiállítások reprezentációs ideáján alapul – mely az evidens tárgyszerű kapcsolódáson túl a társadalmi múzeumok fontos elődjeként is értelmezhetőek –, tehát vizsgálatom intézménytörténeti és kultúraelméleti kiindulópontja a világkiállítások után kialakuló múzeumok új intézményes pozíciója és alapító eszméje.

Az 1851-es londoni világkiállítástól kezdődően a múzeumok a világkereskedelemben részt vevő szereplők reprezentációjában, valamint a látogatók nevelésében is részt vállaltak, retorikájukban pedig a közösséget tételező ideát, az emberiség univerzális egységének eszméjét ismerhetjük fel, melynek ugyanakkor alapvető részét képezte a különböző országok közötti hierarchia. A nyilvánossá váló múzeumok történetében a világkiállítások olyan meghatározó eseményt jelöltek, amelyek következtében a múzeumok intézménye összekapcsolódott a világkereskedelemmel, illetve megváltozott a múzeumi bemutatás rendje és a kulturális integráció kerete a múzeumi térben.⁴⁶ Tony Bennett megfogalmazása szerint az 1851-es világkiállítás volt az első olyan tárlat, ahol

„[...] a] hangsúly az előállítás folyamatáról áttevődött a végtermékre, melyet elszakítva a készítői keze nyomától a töke és az állam termékeny és összehangolt hatalmának jelzéseként tártak a nézők elé. Nem annyira a munkásosztály technikai képzésének instrumentumai voltak, hanem saját munkájuk eldologiasodott késztermékei elé járuló csodálat eszközei, vagy ahogy Benjamin fogalmaz »az Áru fétisének zarándokhelyei.«⁴⁷

A Társadalmi, majd Népegészségügyi Múzeum története azért is fonódik össze a világkiállítások történetével, mert az ott bemutatott ipari kapitalizmus-hoz kapcsolódó tárgyak és találmányok kerültek a Társadalmi Múzeum terébe. A múzeum alapító gyűjteménye és első kiállítása az 1900-as párizsi világkiállítás magyar pavilonjának anyagából tevődött össze. Ám mivel a múzeum népegészségüggyel és higiéniai szabályozással is foglalkozott, nemcsak találmányok és tárgyak, hanem az ipari termeléshez kapcsolódó testek, azok betegségei és tökéletes működése kerültek megfelelő sorrendbe állítva a nézők elé. A közhigiéniai és az egészségügyi fejlődés a múzeumokban az ipari kapitalizmus eredményeként, a haladásnak a 20. század elejére jellemző retorikáján keresztül jelent meg, amely a 19. század végi múzeumi bemutatás ideájához kötődik.⁴⁸

⁴⁶ Weber-Felber 1992: 92–93; Frazon 2011: 237.

⁴⁷ Bennett 2012: 44. Vö. Bennett 2004: 27–33.

⁴⁸ A Társadalmi Múzeum első kiállítását a párizsi világkiállítás anyagából szervezte, amely aztán a múzeum gyűjteményének a részévé is vált.

A 19. század végi nyilvános múzeum a pozitivista hagyományokon alapuló racionális szórakozás és a tanítás színhelye volt, ahol utóbbi az egyik legfontosabb jellemzője megkérdőjelezhetetlensége és személytelensége volt.⁴⁹ A múzeum feladata e tudás rendszerbe sorolása és az információ szisztematizálása volt, vagyis a világ tárgyanyagának olyan gyűjtőhelyeként hozták létre, mely a maga totalitálásában válik a múzeumi gyűjteménnyé.⁵⁰ E múzeumok felépítését legfőképpen szigorú tagoltság és a rendszerezett osztályozás jellemezte. A rendszerezés mögött a deszakralizált, lamarckiánus, majd darwiniánus fejlődéseméleti modell uralma érzékelhető:⁵¹ ezt a gondolkodást ismerhetjük fel a gyűjtemények történeti megközelítésének koncepciójában, ahol a múlt bemutatása a jelen és a jövő eljövendő eseményeit legitimálta.⁵² A muzeológia- és antropológiatörténet a tárgyak sorozatba rendezését és a szigorú taxonómia kialakítását a viktoriánus evolucionizmushoz kapcsolja.⁵³ Ahogyan Frazon Zsófia fogalmaz:

„Míg az ember és természet kapcsolatát egy Kunstkammer-típusú gyűjtemény a tárgyak közötti láthatatlan összefüggések előhívásával, addig a klasszifikáción alapuló evolucionista antropológia a tárgyvilág formai és technológiai eljárásain alapuló tipológiai rendszer segítségével ábrázolta. Ez a megközelítés a tárgyakat – ezen keresztül a kultúrákat – összehasonlíthatóvá és rangsorolhatóvá tette, a kultúrát tárgyakra redukálta, végül vizuális formába öntötte ezt az értékeléstől sem mentes tipológiai diskurzust.”⁵⁴

A tárgyak tipizálásának célja olyan alternatív reprezentációs rendszer kiépítése volt, mely a tárgyak megfelelő rend szerinti sorba rendezését mutatta fel az adott gyűjteményben. A múzeumi közegben érvényre jutó osztályozás természetesen a mindennapi kultúrában nem létezett, ám a tudás „mindenkire érvényes univerzumában” létrejövő tipológiát a látogató – ugyanúgy, ahogyan a viselkedésre vonatkozó szabályokat – saját tárgyaira és végül saját magára vonatkoztathatta. Tony Bennett a világkiállítások példáján keresztül írja le azt a folyamatot, amelyben a korábban elzárt tárgyak és testek gyűjteményei egyre szélesebb nyilvánosság számára váltak elérhetővé, s e helyszíneken bonyolult fegyelmző és hatalmi viszonyok alakultak ki. Érvelése szerint e jól szabályozott terekben a tárgyak megismerése ismétléssel elsajátított önszabályozással járt, és a reprezentáció politikája révén „annak eszközeivé válnak, hogy (egy másfajta) hatalom üzeneteit

⁴⁹ „A múzeum a Világszellem működését demonstrálta, azaz a gyűjtemények szerte a világon mindenki számára elérhetővé tették a fennálló világrend szükségességét és örökkévalóságát.” György 2003: 48.

⁵⁰ A Musée d’Ethnographie du Trocadero alapító szándékához kapcsolódó kijelentésekről: Conklin 2013: 121.

⁵¹ György 2003: 44.

⁵² Weber-Felber 1992: 97–98; Frazon 2011: 215–218.

⁵³ Bennett 1995; Scholze 2004: 40–88.

⁵⁴ Frazon 2011: 215. Vö. Lidchi 1997: 190–191; Scholze 2004: 40–88.

széleskörűen elültessék és elterjessék a társadalomban.”⁵⁵ E nyilvános tereket és módszereket nevezi Bennett *kiállítási komplexumnak*, amely nála az állampolgárok önkéntes önregulálására szolgáló kulturális technológiák halmazának leírására szolgáló fogalom. A fegyelmező társadalom szerepe a társadalmi múzeumok működése kapcsán is fontos kiindulási pont, ugyanakkor értelmezésükhöz hozzá kell kapcsolnunk a megkérdőjelezhetetlen tudásnak a 19. század múzeumaiban létrejövő eszményét is. Ez által válik jobban érthetővé, hogy miért éppen múzeumot alapítottak: ugyanis a társadalmi múzeum tereiben a szociális kérdés bemutatása és a városi proletariátusról való gondoskodás ahhoz a gondolathoz társult, hogy a racionális tudomány egzakt eredményei jobbá teszik majd a társadalmat.

A különböző országok társadalmi múzeumaiban más-más volt a bemutatás jellemző médiuma (például dokumentum, fotó, statisztikai adatokat bemutató grafikai elemek vagy *moulage*-ok). Ez igazodott az intézmények céljához és látogatóköréhez, ám az egyedi tárgyak közösségi bemutatásának igényét mindegyik társadalmi múzeumban felváltotta a jelen társadalmi problémáival kapcsolatos információközlés és a múlt kiemelkedő alakjainak a bemutatása – a budapesti intézmény esetében az orvoslás történetében. Ez alapvetően más típusú hozzáállást jelölt ki a reprezentáció céljával kapcsolatban, mivel e múzeumok elsősorban a közösségi oktatás színtereivé váltak, ahol az egyedi tárgyak és emlékek bemutatásával szemben a névtelen, vagy még inkább a tipikus megmutatása vált feladattá. A cél a közgyűjtemények létrehozásával ellentétben már nem az volt, hogy a múzeumok a paloták rejtett kincseit láthatóvá téve a nyilvánosság új helyszíneivé váljanak. Éppen ellenkezőleg, kihasználva a nyilvános múzeum 19. század végére kialakult szerepét, olyan tudást akarnak megmutatni, amely a jelenhez kötődött, és a múzeum addigi reprezentációs gyakorlatában láthatatlannak kellett volna lennie. A városi munkásság szegénysége, rossz egészségügyi állapota vagy beteg teste semmilyen addigi múzeumi kategóriához nem illeszkedett.

A kérdés, hogy miért éppen a múzeumot választották mindennek a reprezentálására, a munkásság integrálására és nevelésére, azért is különösen érdekes, mert a 19. század végi múzeum intézményéhez társított eszme két egymásnak ellentmondó eleme feszült egymásnak a társadalmi múzeumok tereiben. Egyfelől a 19. századi múzeum volt a nemzetállami reprezentáció fő intézménye, ahol a nemzet nagyjainak tudását és kincseit tették láthatóvá. Másfelől ez az intézmény volt a tudás megkérdőjelezhetetlen színtere, amely az enciklopédia hagyományai nyomán a világról alkotott tudás egészét mutatta be a tereibe beengedetteknek. A kérdés tehát az volt, hogy az univerzális tudás birtokosaként számontartott intézmény mit engedhet meg magának: azt, hogy kihagyja az egyre növekvő városi munkásság életkörülményeit ebből az univerzáléból, vagy azt, hogy a társadalmi kérdés bemutatásával egy új osztályt reprezentál és a világ addigi, már bemutatott részeihez sorolja – a múzeumokat alakító uralkodó osztály tekintete szerint. Hiba volna azt a következtetést levonni a szociális kérdés

⁵⁵ Bennett 2012: 25.

múzeumi bemutatásának igényéből, hogy a múzeumi reprezentációval az alapítók a munkásosztályt kívánták a látogatóknak láthatóvá tenni. Sokkal inkább arról volt szó, hogy a társadalmi problémákat a munkássághoz társították, és magát a problémahalmazt emelték be a reprezentáció terébe. A szociális kérdés nem kizárólag a Társadalmi Múzeum nyilvánosságának terében jelent meg, mivel a politikai viták vagy folyóiratok is diskurzív teret kínáltak a társadalmi problémák tárgyalására, ám figyelemre méltó, hogy a kormányzat egy nyilvános, gyűjteménnyel rendelkező könyvtárat és múzeumot is alapítottak erre a célra. A múzeum 19. századi összetett funkciójának és eszményének vizsgálatával arra kívántam rámutatni, hogy mennyire nem volt magától értetődő az, hogy éppen múzeumot alapítsanak a társadalmi kérdés nyilvános reprezentálására.

AZ INTEGRÁCIÓ MÚZEUMI ESZKÖZEI: A MUNKAERŐ DISKURZUSA ÉS AZ UNIVERZALIZÁLÁS TECHNIKÁJA

Ahogy Bódy Zsombor felhívja rá a figyelmet, a munka intézményeinek vizsgálata nemcsak diskurzusok kutatását jelenti, hanem a szociálpolitikához és munkaügyhöz kapcsolódó törvényhozás körüli politikai harc feltárását is. Ez a diskurzus alapozza meg ugyanis a vizsgált intézményeket, amelyeket „cselekvők hoznak létre a maguk politikai küzdelmeiben.”⁵⁶ Ez azt is jelenti, hogy az intézmények formálódása e helyzetben is hatalmi kérdésként jelenik meg. Ha elfogadjuk, hogy a múzeum tere a hatalom és a tudás viszonyának intézményes megnyilvánulásaként is elemezhető,⁵⁷ ám elsődlegesen nem az egyes szereplőket, hanem az integráció technikáit vizsgáljuk, akkor azt láthatjuk, hogy a fent bemutatott tipizálás kialakítása és az univerzalizálás az elsődleges múzeumi gyakorlat. Az univerzalizálás gyakorlata alatt azt a kiállítótéri reprezentációt értem, amely a polgári normákat, tudást és gyakorlatokat egyetemesként határozza meg. A nemzeteket együtt bemutató nagy világkiállítás tere különösen alkalmas volt, hogy ezt a „burzsoá univerzalizmust”⁵⁸ jól láthatóvá tegye, főként azért, hogy egy térbe rendezve mindent, egy nagy egységes látványosságot hozott létre. A dicsőséges, egységes emberiség eszméje és e hierarchikus sorba rendezés közötti feszültség kettős eredménnyel járt a reprezentációt tekintve: a „civilizált” és a „vad” nemzetekhez köthető tulajdonságok és eredmények jól látható különválasztását, illetve a kölcsönös függőségi rendszerben a „civilizált” népek fölényének bemutatását eredményezte.⁵⁹

⁵⁶ Bódy 2010: 19.

⁵⁷ Vö. Bennett 1995; Crimp 1985: 45–52.

⁵⁸ Marx–Engels 1959: 442–452.

⁵⁹ Ahogy arra Paul Young Immanuel Wallersteinre hivatkozva felhívja a figyelmet, a 19. század kiállítótereiben az univerzalizmus nem egy „szabadon lebegő” ideológia volt, hanem a világgazdasági rendszerben gazdasági és politika hatalmat birtoklók propagált diskurzusa (Wallerstein 1995: 85, idézi: Young 2008: 20).

A Társadalmi Múzeumban rendezett kiállítások esetében nagyon hasonló logika érvényesül, ugyanakkor a kérdést tovább bonyolítja, hogy a populáció jóléte és egészsége áll a kiállítások középpontjában. Így felmerül a kérdés: kinek az egészsége lesz érdemes a bemutatásra? Hogyan válik részévé az ipari munkás *megsérült, megbetegedett* teste ennek a rendszernek? A múzeum feladata az egységes, közös narratíva kialakításával kapcsolatban kettős volt. Egyrészt mivel a városi, ipari munkásság volt az elsődleges célcsoport, az ő bevonásuk kulcsfontosságúnak számított, másrészt a nemzet fejlődését és az emberiség haladásba vetett ideáját össze kellett kapcsolni az olyan anomáliákkal, mint a megbetegedések vagy a magas halandóság. A következőkben azt mutatom be, hogy a munkásságot hogyan vonták be az egyetemes egység reprezentálásába. Ehhez a legmarkánsabb intézményi diskurzust, a munkaerő bemutatásának változását elemzem a múzeum történetének első felében, amely leginkább kapcsolódik a korábban vizsgált múzeumi narratívához.

A Nemzetközi Balesetügyi és Munkásvédelmi Kiállítást 1907-ben rendezte meg az Iparcsarnokban a Gépgyárosok Országos Szövetsége, a Kereskedelem, a Földművelésügyi és a Belügyminisztérium támogatásával.⁶⁰ A kiállítás a munkaadók érdekképviselőinek indítványára (a végrehajtó bizottságban Thék Endre, Gelléri Mór – Országos Iparegyesület; dr. Bernát István – Magyar Gazdaszövetség; Bosányi Endre – Közép-Európai Közgazdasági Egyesület; dr. Hegedűs Loránt – Gyáriparosok Országos Szövetsége; dr. Kovács Gyula – Magyar Királyi Kereskedelmi Múzeum; Szántó Menyhért – Társadalmi Múzeum; dr. Víg Albert – Magyar Királyi Iparoktatási főigazgató vettek részt), az 1907-ben bevezetett munkásbiztosítási törvény apropóján jött létre, és a megfelelő balesetelhárító műszaki berendezéseket és eszközöket mutatta be. A törvény a munkavégzés közbeni balesetek biztosítását rendezte, mely a betegbiztosítás már létező intézményének fontos reformját jelentette. A biztosítást szabályozó törvényalkotási gyakorlatban tehát az 1907-es törvény kiemelt jelentőségűnek számított, megalkotói azt várták tőle, hogy a szociáldemokrata eszmék terjedését meggátolja, ha majd a munkásság a törvény által érzékelni fogja az állami gondoskodást, a munkásmozgalom pedig, elősorban a szakszervezeteken keresztül, így integrálhatóvá válik.⁶¹ Az esemény nemzetközi volt, egyrészt nemzetenként külön csoportokban mutatták be az állami vagy magánintézményeket, másrészt tematika

⁶⁰ A kiállítás tehát nem kizárólag a Társadalmi Múzeumhoz tartozott, ám annak előkészítésében kiemelt szerepet vállalt a múzeum, valamint azok a tárgyak, fényképek és egyéb bemutatóeszközök, amelyeket a Kereskedelemügyi Minisztérium megvásárolt, és később a múzeum gyűjteményébe kerültek. Szántó 1907: 650.

⁶¹ Bódy 2004: 19. A fenti logika működését jól jelzi például egy 1907-es cikk a kiállítás kapcsán: „Ez a kiállítás talán el fogja némítani azokat az alaptalan támadásokat, amelyek nemtörődomséggel vádolják a magyar társadalmat s azt hirdetik, hogy Magyarországon senki sem törődik a munkásokkal. Csak a szocialista izgatók. Nézzetek meg ezt a kiállítást s meg fogjátok látni, hogy lépést tartunk a külfölddel s maguk erejéből is igyekszünk megvalósítani mindazt, amivel a munkásokat megóvhatjuk a balesettől, amivel testi épségéről, egészségéről gondoskodunk, szellemi kiművelésére törekszünk.” [Szerző nélkül] 1907c: 4.

szerint is rendezték a tárgyakat.⁶² Külön szekcióban voltak láthatóak az ipari és gyári telepek biztonságára és egészségügyi felszerelésére szolgáló berendezések, az egyes iparágakban használt munkagépek védőkészülékei, az iparegészségügyi betegségeket vizsgáló eszközök és a munkásjóléti intézmények, köztük a munkáslakások, iskolák, rokkantmenhelyek.⁶³

A tárgyak tipologizálása a kiállításon a gyáripar megjelenése miatt megbetegedő testek körül zajlott. Részben a gyáriparhoz kapcsolódó új találmányokat mutattak be, ám ezek a fejlesztések nem is jöhettek volna létre az ipari balesetek, betegségek és a megjelenő új egészségügyi irányvonal, az iparhigiénia nélkül. Azok a gyárak állították ki fejlesztéseiket, amelyek az iparegészségügyben élen jártak, vagyis újonnan bevezetett termékeikkel a munkások életét óvták. Mindebből arra következtethetünk, hogy a kiállításon elsősorban az ipari kapitalizmushoz kötődő termékek válogatott gyűjteményét kívánták a látogatók elé tárni, és nem munkásvédelmi irányelveket mutattak be.⁶⁴ E gyáraknak (magánkiállítóknak) a kiállítás másfél hónapja egy konstans reklámfelületet biztosított, ahol bemutathatták magát az intézményt, illetve a munkafeltételek javításának érdekében elvégzett legújabb fejlesztéseiket.

Bár a kiállítási katalógus többször utal arra, hogy a tárlat célközönségének a gyáripari munkásokat szánták, a látogatókra pontos számadat nem áll rendelkezésre. A korabeli recepció kiemeli, hogy mind a nyitvatartási idő meghosszabbításával, mind a belépődíj mértékében próbáltak igazodni a célzott látogatókörhöz. Ezzel szemben volt, aki arra hívta fel a figyelmet, hogy a munkások nem fogják tudni megtekinteni a kiállítást, mivel az kétszeresen költséges számukra: a belépőjegyén kívül a munkaidejüket, így a munkabérüket is csökkenti.⁶⁵ Talán mégis az mutatja az igényeket és célokat a legjobban, hogy maguk a gyárak érkeztek munkásaikkal megnézni a kiállítást, amelyre a kiállítási bizottság (tehát a munkaadókat tömörítő érdekszervezet) szólította fel őket.

A kiállítási katalógus bevezető szövege szerint a munkásosztály érdekeinek felismerése és figyelembevétele új és kiemelkedő feladat. A munkásság tőkését a saját munkaereje alkotja, így a kiállítás célja, hogy tudatosítsa a munkásságban a munkaerő megőrzésének fontosságát, mint saját érdekét.

„Hazai gyáriparunk az állami balesetbiztosítás életbelépésével még nem látja kimerítve az itt megoldandó nagy szociális feladatokat, hanem a balesetek elhárításában és az azok elleni rendszeres védekezésben keresi és ismeri fel a munkásosztály igazi érdekeit, ily értelemben kívánja gondjába venni a munkások egyetlen tőkését: a munkaerőt és annak épségben megőrzését s ez úton törekszik a munkások köztu-

⁶² 'Balesetügyi Kiállítás' szócikk, Révai 1911: 495–496, itt 495.

⁶³ Szántó 1907: 651–656.

⁶⁴ [Szerző nélkül] 1907a.

⁶⁵ Bród 1907: 105.

datává tenni a balesetek ellen való védekezésnek, elsősorban a munkásosztály érdekében való föltétlen nagy szükségességét.”⁶⁶

A fenti idézet jól mutatja az állam és a vállalatok munkások teste feletti együttműködő védelmező szándékát, kiemelve, hogy az ipari vállalatok az állam munkásvédelmi tevékenységen felül képzelik el céljaikat. Ugyanakkor annak a világos megfogalmazása is, hogy a városi munkásság testének a munkaerejében van az értéke, ezért fontos tudatosítani a munkásokban a megóvásának szükségességét. A munkaerő megőrzéséhez a tudatosítás mellett a megfelelő, új termékek használata szükséges.⁶⁷ A kiállítás – a tárgyanyaga, bemutatási módja és katalógus-szövegei alapján – azt mutatta be, hogy a munkaügyi belesetek nem a munkások hibájából erednek, hanem elsősorban az iparegészségügyi eszközök hiányából. A munkásság tehát a kiállítótérbe lépve megcsodálhatta a saját testét megóvó és formáló példaadó gyárak termékeit. Ezek által pedig tudatosíthatta magában, hogy egészségének megóvása azért fontos a vállalat, a munkáltató és áttételesen az állam számára, mivel a teste elsődlegesen munkaerőként termel értéket, ez az egyetlen tőkéje és ekként is van számontartva.

Az alkoholizmusra vonatkozó statisztikai adatok, egyes betegségek és a rossz higiéniai viszonyokból fakadó megbetegedések a munkástervezéshez kapcsolódtak a kiállítótérben, különválasztva az egészségesnek bemutatott testektől és szokásoktól. Ennek eredményeként a munkásság a kiállítótérben a saját egészséget károsító rossz szokásaival szembesült, szembeállítva láthatta azokat a fejlődés koherens narratívájával, a példaértékűként kiemelt gyárak új termékeivel. A kiállítás ezáltal egy olyan egység részeként mutatta be a munkások testét, amelyben a munkaerő le volt választva a hozzá tartozó testről, és az külön kezelve a gyárak termékeivel együtt a termelés oldalán állt. Így az iparegészségügyhöz és munkavédelemhez kapcsolódó kiállításban nemcsak az egészségmegőrzésben hasznosuló találmányokat és tárgyakat idegenítették el a készítőktől, hanem a testükről és egészségükről alkotott tudást is standardizálták. Mindennek kiemelt jelentősége van a közegészségügy – a reprezentáció – a hatalom fogalmi rendszerében, ha figyelembe vesszük Pierre Bourdieu megállapítását arról, hogy a test is társadalmi termék. Ahogyan Bourdieu fogalmaz:

„[A] testi tulajdonságoknak az egyes társadalmi osztályok közötti egyenlőtlenül végbemenő eloszlását különböző közvetítő mechanizmusok biztosítják, mint pl. a mun-

⁶⁶ [Szerző nélkül] 1907a: 2.

⁶⁷ „Hazai érdekelt technikai köreink figyelmét is felhívni bátorkodunk a kiállításban való részvétel nagy előnyeire és fontosságára, abban a meggyőződésben, hogy a kiállításunk keretébe tartozó szakmák terén a magyar technikai kezdeményezések is számottevő módon érvényesülhetnek és különösen mindazok a mintaszerű berendezkedések, melyek újabb gyártelepeinken a munkásegészségügy előmozdítására és az általános munkásjólét szempontjából létesítettek a magyar iparnak a munkásvédelem terén való áldozatkészségét és haladását élnének tanúsították.” [Szerző nélkül] 1907a: 1.

kafeltételek eltérő rendszere (s ami ebből következik, fellépő deformációk, betegségek, vagy akár baleseti csonkulások).⁶⁸

Tehát mindazok a testi tulajdonságok, amelyekre a közegészségügyi rendelkezések és higiéniai szabályozások vonatkoznak, olyan társadalmi termékek, amelyek a társadalmi osztályok közötti eloszlástól is függenek.

Bourdieu szerint a mindenkori hatalom célja az, hogy e tulajdonságokat szembeállítsa egymással, és a saját logikája szerint hierarchikus sorba rendezze.⁶⁹ A testi tulajdonságok társadalmi osztályok közötti hierarchikus eloszlását a nyilvános múzeumok szabályozó mechanizmusával együtt értelmezve azt láthatjuk, hogy az egészségmegőrzéssel foglalkozó kiállítások terei tökéletes térnek bizonyulnak az új testhasználat uralkodó meghatározásának belsővé tételére. Az Iparegészségügyi és Munkásjóléti kiállítás ezért is különösen érdekes ebből a szempontból, mert éppen a gyárak egészségügyi viszonyairól, a balesetmegelőzésről, a munkásvédelemről – később a nő- és csecsemővédelemről – szóló diskurzus, amelyet ez a kiállítás kezd el reprezentálni, válik majd a munkajog és szakszervezeti jog fő kérdésévé.⁷⁰

Az 1915-ben megrendezett Had- és Népegészségügyi Kiállítás retorikájából arra következtethetünk, hogy a munkaerő megőrzése ugyanannyira fontossá vált, mint az egészségé, a munkabírás lényegében az egészség fogalompárjává vált. Ennek a későbbi kiállításnak az a fő üzenete, hogy „éljünk és dolgozzunk úgy, hogy egészségesek és munkabírók maradjunk”.⁷¹ Sőt a munkához és élethez kapcsolódó hangsúlyok is eltolódtak, a katalógus megfogalmazása azt sugallja, mintha a munka lenne az emberért, és a munkavégzés az egészségmegőrzésének is a záloga lenne:

„Balhiedelem az, hogy a munka árt az egészségnek. Ellenkezőleg: a tétlenség árt, holott a munka, a nem túlságba vitt megerőltetés nemcsak a legcélszerűbb keresetforrás, hanem a testi épségünknek a fenntartója is.”⁷²

Ezt a szintén nemzetközi kiállítást 1915-ben rendezték meg a Parlamentben, amelyen a Társadalmi Múzeum a magyar anyag népegészségüggyel foglalkozó részéért volt felelős, biztosá Szántó Menyhért volt. A kiállítás a háborús hátszág, illetve a front problémáira reflektált, így retorikája is a háborúhoz kapcsolódott, az emberveszteséggel függött össze. A hátszágai munka szinte az egészséggel egyenértékű fogalommá vált, illetve az emberélet mint nemzeti tőke ekkor jelent meg először hangsúlyosan a Társadalmi Múzeumhoz kötődő kiállításokon. Az egészséget, a munkabírást a nemzeti érdekekkel és javakkal kapcsolták össze, és ebben a fogalmi keretben a munkás egészségét saját, a munkaadója és az

⁶⁸ Bourdieu 1978: 152.

⁶⁹ Bourdieu 1978: 152–153.

⁷⁰ Bódy 2004: 21.

⁷¹ Szántó–Tomor (szerk.) 1915: 4.

⁷² Szántó–Tomor (szerk.) 1915: 205.

ország érdekeként láttatták.⁷³ Ahogyan 1907-ben, úgy az 1915-ös kiállításon is az egyes foglalkozásokkal járó ártalmakról fogalmaztak meg állításokat, ám már nem a „jó gyárak jó gyakorlatainak bemutatása” volt a meghatározó kiállítási anyag, hanem maguk a betegségek, amelyek az egyes iparágakhoz kapcsolódtak (például a nyomdaipar, fazekasipar, festő-mázolóipar, bányaipar jellemző betegségei). 1915-ben, a Had- és Népegészségügyi Kiállításon már nem a munkaerő integrálása és egészségesen tartása a fő értelmezési keret, mivel a kiállítás célja is a háborús helyzethez igazodik, ám fontos figyelembe venni, hogy a munkabírás és az egészség továbbra is a népegészségügy központi fogalompárja marad.

A kiállítások retorikájában a munkaerőhöz kapcsolódó diskurzus a nemzetek közötti versengést legitimáló, valamint az emberiség közös haladását egységként értelmező szociáldarwinista és eugenikai argumentációval szorosan összefüggött.⁷⁴ A szociáldarwinizmus a népek kulturális és politikai osztályozását és versengését legitimálta és ültette át a köztudatba. E diskurzusban az egyes népek és fajok felemelkedésének záloga a megfelelő átöröklődő tulajdonságokban rejtett. Ezen elmélet bizonyításához és elemzéséhez szükség volt egy tudományra és a hozzá kapcsolódó beszédrendre, amely a megfelelő biológiai, orvosi és statisztikai módszereket kialakítva képes volt a megfelelő tulajdonságok öröklődését elősegíteni és magyarázni.⁷⁵

Az 1915-ös kiállítás, ahogyan az 1907-es is, kiemelten tárgyalta a rossznak ítélt szokásokat és testhasználatokat, amelyeket társadalmi betegségként tartott számon, mint például az alkoholizmust. Az alkoholizmus kérdése már nemcsak az iparegészségügyhöz kapcsolódott, mivel az elsődleges probléma nem az alkohol hatása alatt álló munkások balesetveszélye volt, hanem az a kérdés, hogy bizonyos „hatások” genetikailag öröklődnek-e.

„Az alkohol méreg. A szeszes italok élvezete az emberi test egyes szervein kóros elváltozást idézhet elő és munkabírásunkat is csökkenti. [...] A szeszes italok élvezete nemzedéken át degenerálásra vezet.”⁷⁶

A háború egyik súlyos problémáját, a csecsemőhalandóságot és gyermekégségügyet szintén az átöröklődés gondolatkörében tematizálták a kiállításon:

„Ha az egészséges és munkabíró ember az országának kincse, akkor a gyermek, aki hivatva van majdan a megelőző nemzedéknek örökébe lépni, és annak megkezdett munkáját folytatni, az országának a jövődjéje. Kívánatos, hogy az új nemzedék testi-

⁷³ „Az állami vagyonnak legjelentősebb tétele a dolgozó polgárság egészsége. Ami annak munkabírását fokozza, az emeli és elősegíti a nemzet boldogulását.” Szántó–Tomor (szerk.) 1915: 197–207.

⁷⁴ Vö. Turda 2010, 2014.

⁷⁵ MacMaster 2001: 31.

⁷⁶ Szántó–Tomor (szerk.) 1915: 213.

leg és szellemileg is erősebb legyen az előzőnél, hogy a törekvő nemzetek küzdelmében megállja a helyét és az emberiséget előre vihesse.”⁷⁷

Tehát a gyermekek azt a jövőt garantálják, amely a jelenlegi egészséges, munkabíró generáció munkáján alapszik, ezért fontos az egészségük megóvása. A korszak eugenikai gondolkodásának egyik központi érvét⁷⁸ láthatjuk a kiállítás retorikájában megjeleneni, miszerint a generációról generációra való fejlődés szellemileg és fizikailag azért szükséges, hogy a népesség egésze egy nemzetként, a többi nemzetet legyőzve, felülemelkedhessen. Az 1907-es kiállításhoz képest változást jelent, hogy 1915-ben a szerzők már sokkal konkrétabb szociálpolitikai javaslatokkal éltek:

„A gyermek egészségének védelme az anya védelménél kezdődik. Bizonyos foglalkozások nemcsak az anyát, hanem a magzat egészségét is veszélyeztetik (ipari mérgek). Kívánatos evégből, hogy az anyák, különösen a terhesség utolsó szakaszában úgy a nehéz munkától, mint különösen az ipari foglalkozás ártalmától megkíméltesse- nek. [...] A másik fontos teendő az, hogy az anyákat a csecsemő ápolására kitanítsuk. [...] Az iskolának nemcsak az a hivatása, hogy a reá bízott gyermekek szellemi képességeit a helyes irányba terelje, hanem az is, hogy megismertesse velük milyen nagy kincs az egészség, és milyen fontos, hogy az ember erős, edzett, és ügyes legyen. [...] Csak az ilyen gyermekből lesz igazán munkabíró ember, aki az élet és a kötelesség legnehezebb fáradalmaival szemben is helyt tud állni.”⁷⁹

A nemzeti tőke, a halál és születés mint közös társadalmi ügy gondolati konstrukciója a múzeum 1919-es kiállításán is megjelent, sőt, első látásra, az előzőekhez képest szinte változatlanul. 1919. április 20. és május 31. között a Társadalmi Múzeum saját kiállítást rendezett a Budapesti Kerületi Munkásbiztosító Pénztár Székházában a népegészségügyről. A problémakörök, a retorika és a megközelítés is az 1915-ös Had- és Népegészségügyi Kiállítás mintájára szerveződött. Ugyanakkor a katalógusa ezzel a mondattal kezdődött:

„Az egészség és a munkabírási kincs, ez az emberiség fejlődésének kulcsa. Az, hogy egészségügyi bajok vannak, annak az oka a polgári társadalmi rend, és a mesterséges tudatlanság, hogy nem ismeri eléggé a nép az egészségügyi követelményeket.”⁸⁰

⁷⁷ Szántó–Tomor (szerk.) 1915: 201.

⁷⁸ Az eugenikai diskurzus magyarországi kialakulásáról: Turda 2014: 185–187.

⁷⁹ Szántó–Tomor (szerk.) 1915: 202. A tanulmányban nincs lehetőségem részletesen kitérni a női munkaerő fogalmának változásaira, ám azt láthatjuk, hogy 1915-ben akkor integrálták a női munkát a közös fejlődés narratívájába, ha szülésre képes, reprodukív munkát végző személyként jelent meg, munkavégzésétől függetlenül.

⁸⁰ Szántó (szerk.) 1919.

1919-ben szükségszerűen megjelent a társadalmi rendszer kritikája, illetve az egység alapja is megváltozott. Az emberi fejlődésről, az anya- és csecsemővédelemről vagy az alkoholizmusról írt szövegek szó szerint ugyanúgy jelentek meg, mint 1915-ben, ám a munkásból felnőtt ember lett, a szegény sorsú nőből nő, a nemzetből társadalom és Deák Ferencből Marx Károly.⁸¹

„Ha a népesség zömét tekintjük, sokféle elsatnyulást tapasztaltunk, amit a környezet és a viszonyok mostohasága idézett elő. Ahol a nép sűrűbb tömegekben lakik, ott jobban fenyegeti a fertőző betegségek ártalma, a gazdasági szükség, és a meggyöngült szervezetek kisebb ellenálló ereje. És ha e bajok forrását keressük, arra jövünk rá, hogy a legtöbb bajunk a polgári társadalmi rend anarchiájában, tömegnyomórúságában és a nép mesterséges tudatlanságában gyökerezik. Nem ismerjük eléggé a mindennapi élet egészségügyi követelményeit. [...] A felnőtt ember népegészségügyi oktatását szolgálja a Társadalmi Múzeum, mely legelvontabb népegészségügyi jelenségeket szemléleti úton mutatja be és világosokká és könnyen érthetővé tudja tenni a legegyszerűbb ember számára is.”⁸²

A közös haladásba és töretlen fejlődésbe vetett hit, az emberi élet mint közös tőke és a felvetés, hogy „éljünk és dolgozzunk úgy, hogy egészségesek és munkabírók maradjunk”, ugyanúgy a kiállítás alap gondolata maradt, mint 1915-ben.⁸³

* * *

Ahogyan a Társadalmi, majd Népegészségügyi Múzeum történetén keresztül látuk, a 20. század első felében a szociális és az egészségügyi kérdés nagyon szorosán kapcsolódott egymáshoz. A múzeum elsődleges célközönsége a városi munkásság volt, kiállított anyagai pedig a szociális kérdéshez, illetve a közegészségügyi törvényhozáshoz kapcsolódtak. A múzeumot a munka világa intézményesülésének történetében vizsgáltam, amelynek alapelemei a munkahely és a munkát végzők voltak.

Tanulmányomban arra a kérdésre kerestem a választ, hogy többek között miért éppen a múzeum intézményét tartották a munkásság integrálására és nevelésére alkalmas reprezentációs intézménynek. A 19. század végi múzeumok tör-

⁸¹ 1919-ben az adott szövegrész szó szerint megegyezett az 1915-ös kiállítás szövegével, az általam kiemelt kifejezésektől eltekintve: „A csecsemőhalálozás társadalmi életünk legszomorúbb jelensége, nemcsak azért, mert sok család gyászát és bánatát jelenti, hanem azért is mert sok reményteljes emberélet pusztulása óriási anyagi és *társadalmi* veszteség. [...] Mekkora veszteség lett volna az emberiségnek, ha Shakespeare, *Marx Károly*, Semmelweis gyerekkorában elhal. [...] A Kormányzó Tanács munkásbiztosítási rendelete a munkásnőknek terhességi, szülészeti, gyermekágyi és szoptatási segélyt ad. Az ország egészségügyét sokkal kedvezőbbé tenné, ha az anyaság esetére való biztosítás egész rendszerét minden *nőre* kiterjesztenék.” Szántó (szerk.) 1919: 9.

⁸² Szántó (szerk.) 1919: 3.

⁸³ A múzeum 1927 utáni újranyitása után már nem kifejezetten a munkaerő volt a diskurzus középpontjában, hanem az átöröklődés fogalmi kérdései mentén tematizálták a progresszió és a közös egység gondolatkörét, például a Szociális Egészségügy (1932) vagy az Eugenikai és Örökléstan Kiállítás (1934) keretein belül. Vö. Óze 2018: 111–125.

ténetében helyeztem el a Társadalmi Múzeumot, alapvetően a korszak nyilvános reprezentációs médiumának, a világkiállításoknak ideáival összehasonlítva. A Társadalmi Múzeum nemzetközi kiállításait elemezve, azt figyelhetjük meg, (ahogyan a világkiállítások esetében is), hogy a korban az egyes vállalatok és nemzetállamok az új találmányok és termékek előállításával mérték össze magukat, amelyek előállításához elsősorban olcsó nyersanyagra és munkaerőre volt szükség. A termékek előállításához természetesen azok feltalálóját és nem a termékeket létrehozók munkáját társították. Az olcsó munkaerő következtében létrejövő tőke arra elég volt, hogy megtörje a tabut, ami a munkásság testének és életkörülményeinek a bemutatásához, vagyis a múzeumban bemutatott univerzum kiterjesztéséhez kellett.

A kiállítások és a későbbiekben létrejövő múzeum vizsgálata azért is kifejezetten érdekes, mert azt láthatjuk, hogy a gazdasági uralom bemutatása a 19. század elején magával hozta a munkás testének és életkörülményeinek és problémáinak a bemutatását is. Vagyis a múzeumok 19. század végi történetében az ipari munkásság olcsó munkaerejének megjelenésével történt egy legalább akkora fordulat, mint a múzeumok nyilvánossá válásakor: az általuk reprezentált egységet kiterjesztették az alsóbb osztályokra, akik már nemcsak nézőként, hanem kiállított „objektumként” is a múzeum tereibe kerültek.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bennett, Tony 1995: *The Birth of the Museum: History, Theory, Politics*. London.
- Bennett, Tony 2004: *Pasts Beyond Memories: Evolution, Museums, Colonialism*. London–New York.
- Bennett, Tony 2012: A kiállítási komplexum. In: Kékesi Zoltán – Lázár Eszter – Varga Tünde – Szoboszlai János (szerk.): *A gyakorlattól a diszkurzusig. Kortárs művészetelméleti szöveggyűjtemény*. Budapest, 24–50.
- Bódy Zsombor 2004: A „társadalom kora”: Munkásbiztosítás és munkaügy Magyarországon a 19. és a 20. század fordulóján. *Aetas* (19.) 1. 5–31.
- Bódy Zsombor 2010: *Az ipari munka társadalma: Szociális kihívások, liberális és korporatív válaszok Magyarországon a 19. század végétől a második világháborúig*. Budapest.
- Bourdieu, Pierre 1978: Hevenyészett megjegyzések a test társadalmi észleléséről. In: Uő: *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*. Budapest, 151–165.
- Bród Miksa 1907: A nemzetközi balesetügyi kiállítás. *Iparegészségügy* (24.) 6. 105–106.
- Castel, Robert 1998: *A szociális kérdés alakváltozásai*. Budapest.
- Conklin, Alice L. 2013: *In the Museum of Man: Race, Anthropology, and Empire in France, 1850–1950*. Ithaca–London.
- Crary, Jonathan 1999: *A megfigyelő módszerei*. Budapest.
- Crimp, Douglas 1985: On the Museum's Ruins. In: Foster, Hal (ed.): *The Anti Aesthetic: Essays on Postmodern Culture*. Washington, 45–52.

- Felszeghy Béla 1911: A vármegyék és az alkoholizmus. *Magyar Közigazgatás* (37.) 29. 1–2.
- Foucault, Michel 2003: Society Must Be Defended. In: Bertani, Mauro – Fontana, Alessandro (eds): *Lectures at the College de France, 1975–76*. New York, 236–265.
- Frazon Zsófia 2011: *A múzeum és kiállítás. Az újrarajzolás terei*. Budapest–Pécs.
- Gelléri Mór 1903a: Társadalmi Muzeum. *Magyar Ipar* 1903. augusztus 2. (31.) 24. 737.
- Gelléri Mór 1903b: Társadalmi Muzeum. *Iparegészségügy* 1903. november 2. (12.) 2. 5–6.
- G.L. 1903: Társadalmi Muzeum. *Gazdasági Mérnök* 1903. november 24. (45.) 27. 373.
- Gortvay György 1935: *Népegészségügyi Múzeum Munkája*. Budapest.
- György Péter 2003: *Az eltörölt hely – a Múzeum. A múzeumok átváltozása a hálózati kultúra korában. New York, Természettörténeti Múzeum – egy példa*. Budapest.
- Habermas, Jürgen 1993: *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása. Vizsgálódások a polgári társadalom kategóriájával kapcsolatban*. Budapest.
- Horne, R. Janet 2002: *A Social Laboratory for Modern France. The Musée Social and the Rise of the Welfare State*. Durham.
- Hooper-Greenhill, Eilean 1992: *Museums and the Shaping of Knowledge*. London.
- Kao, Deborah Martin – Lamunière, Michelle 2012: The Social Museum on Harvard University. In: Kao, Deborah Martin – Lamunière, Michelle (eds): *Instituting Reform. The Social Museum on Harvard University, 1903–1931*. Cambridge, 1–19.
- K. Horváth Zsolt 2010: A munkáskalokagathia pillanata. Költészet, társadalomkritika és a munkáskultúra egysége: Justus Pál és a Munka-kör. In: András Gábor (szerk.): „...fejünkből töröljük ki a regulákat”: *Kassák Lajos az író, a képzőművész, szerkesztő és közszereplő*. Budapest, 47–75.
- K. Horváth Zsolt 2013: Természetközelség és közösség a munkáskultúrában. Művelődés, testkultúra és politikum a horányi Telepen a két háború között. *Múltunk* (58.) 2. 127–144.
- Kapronczay Károly 1992: Egy élet az egészségpolitika és az orvostörténelem szolgálatában. Gortvay György (1892–1966) emlékezete. *Orvosi Hetilap* (46.) 133. 2977–2978.
- Kapronczay Károly 2005: Szemelvények Gortvay György írásaiból. In: Kapronczay Károly – Kapronczay Katalin (szerk.): *A Népegészségügyi Múzeum újjászervezése: Az orvostörténelem Magyarországon. Egy szaktudomány története*. Budapest, 93–98.
- Kapronczay Katalin 2001: Orvostörténeti gyűjtemények. In: Kapronczay Károly: *Fejezetek 125 év magyar egészségügyének történetéből*. Budapest, 197–213.
- Kiss László 2004: Egészség és politika – az egészségügyi prevenció Magyarországon a 20. század első felében. *Korall* (17.) 5. 107–137.
- Lamunière, Michelle 2012: Sentiment and Science. Francis Greenwood Peabody and the Social Museum in Context. In: Martin, Deborah – Lamunière, Michelle (eds): *Instituting Reform. The Social Museum on Harvard University, 1903–1931*. Cambridge, 39–55.
- Lidchi, Henrietta 1997: The Poetics and the Politics of Exhibiting Other Cultures. In: Hall, Stuart (ed.): *Representation: Cultural Representations and Signifying Practices*. London, 151–222.

- Lockwood, David 1956: Some Remarks on „The Social System”. *The British Journal of Sociology* (7.) 2. 134–146.
- MacMaster, Niel 2001: *Racism in Europe 1870–2000*. Hampshire.
- Marschan Károly 1912: Az iparfelügyelet jelentősége. *A Társadalmi Múzeum Szemléje* (1.) 4. 1–11.
- Marx, Karl – Engels, Friedrich 1959: *A Kommunista Párt kiáltvány*. MEM 4. Budapest, 437–470.
- Navratil Ákos 1903: A Társadalmi Múzeum kiadványai, Jelentés a Társadalmi Múzeum berendezéséről és annak első évi munkásságáról. *Közgazdasági Szemle* (30.) 28. 560–563.
- Óze Eszter 2018: Modernizmus és biopolitika. A Társadalmi Múzeumról. *Múzeumcafé* (63–64.) 12. 111–125.
- Prohászka Ottokár 1911: A személyes szolgálat a jótékonyágban. *A Társadalmi Múzeum Értesítője*. (1.) 3. 1–4.
- Révai nagy lexikona*, 2. kötet (1911) Budapest.
- Scholtz Kornél 1926: Magyarország egészségügyének igényei a tudományok művelése terén. *Népegészségügy* (1–2.) 1. 55–56.
- Scholze, Jana 2004: *Medium Ausstellung: Lektüren musealer Gestaltung in Oxford, Leipzig, Amsterdam und Berlin*. Bielefeld.
- Szabó Ervin 1913: Cím nélkül. *Társadalmi Múzeum Szemléje* (1.) 4. 1–3.
- Szántó Menyhért 1907: Balesetügyi, iparegészségügyi és munkásjóléti kiállítás Budapest. *Közgazdasági Szemle* (38.) 649–660.
- Szántó Menyhért 1909: Munkásjóléti intézmények. *A Társadalmi Múzeum Értesítője* (1.) 1. 3–16.
- Szántó Menyhért – Tomor Ernő (szerk.) 1915: *Budapesten az Országházban rendezett had- és népegészségügyi kiállítás katalógusa*. Budapest.
- Szántó Menyhért (szerk.) 1919: *Vezérfonal a Társadalmi Múzeum által a Budapesti Kerületi Munkásbiztosító Pénztár Székházában 1919. április 20-tól május 31-ig rendezett Népegészségügyi Kiállításról*. Budapest.
- [Szerző nélkül] 1907a: *Nemzetközi Balesetügyi és Munkásjóléti Kiállítás katalógus*. Budapest.
- [Szerző nélkül] 1907b: A charlottenburgi munkásjóléti kiállításról. *Munkásbiztosítás* (24.) 6. 124–125.
- [Szerző nélkül] 1907c: Nemzetközi balesetügyi és munkásjóléti kiállítás. *Magyarország* (214.) 14. 4.
- [Szerző nélkül] 1912: Szociálpolitika. *A Társadalmi Múzeum. Szociálpolitikai Szemle* (2.) 2. 24.
- [Szerző nélkül] 1919: A népegészségügyi kiállítás megnyitása. *Vörös Újság* 1919. április 19. 5.
- [Szerző nélkül] 1928: Cím nélkül. *Népegészségügy* (16–17.) 1. 1109.
- Szterényi József 1909: Előszó. *A Társadalmi Múzeum Értesítője* (1.) 1. 1–4.
- Tamás Gáspár Miklós 1999: Eötvös: A nyugat-keleti liberális. In: uő: *Törzsi fogalmak II*. Budapest, 9–145.
- Thomas, Albert 2014: Utazás Bécs–Budapest–Belgrád–Athén: napi jegyzetek. (Szerk.: Bódy Zsombor) *Aetas* (29.) 3. 152–170.

- Turda, Marius 2010: *Modernism and Eugenics*. London.
- Turda, Marius 2014: *Eugenics and Nation in Early 20th Century Hungary*. London.
- Vértes László 1986: Az egészségnevelés történetéből. A Társadalmi és Nevelésügyi Múzeum *Orvosi Hetilap* (25.) 127. 45–46.
- Weber-Felber, Ulrike 1992: Die Weltausstellungen des 19. Jahrhunderts – Medium bürgerlicher Weltsicht. In: Erber-Groiß, Margarete – Heinisch, Severin – Ehalt, Hubert C. – Konrad, Helmut (Hgg.): *Kult und Kultur des Ausstellens. Beiträge zur Praxis, Theorie und Didaktik des Museums*. Wien, 90–102.
- Wallerstein, Immanuel 1995: *Historical Capitalism with Capitalist Civilization*. London.
- Young, Paul 2008: Mission Impossible: Globalization and the Great Exhibition. In: *Britain, the Empire, and the World at the Great Exhibition of 1851*. London, 3–27.